

Studia Christiana vol.5

Kresťanstvo v časoch sv. Vojtecha. Editori: Rastislav Kožiak – Jaroslav Nemeš. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009. 152 s. ISBN 978-83-7490-255-7

© Centrum pre štúdium kresťanstva. Všetky práva vyhradené.

Pri citovaní prosíme dodržať autorské práva jednotlivých autorov a uvádzať zdrojovú publikáciu.

All published work, regardless of the medium in which it was published, is considered by law to be copyrighted by the author. It is important that all such articles and references to them be attributed to the author and source.

Pannonhalmská listina a jej najstaršia vrstva. Niekoľko poznámok

Anna Jagošová

JAGOŠOVÁ, Anna. Pannonhalmas Charter and Its Oldest Layer. A Few Marginals. In *Kresťanstvo v časoch sv. Vojtecha*. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, 2009, pp. 67-84.

The charter for St. Martin abbey in Pannonhalma was issued by the first hungarian king Stephan Ist after the year 1000. This charter is in hungarian diplomatics well known as the oldest latin charter of hungarical character. Number of historians considered this document as falsum, because the original is lost and extant text of document is interpolated. We can identify two horizons of renovation: at the beginning of 12th and at the second half of 12th century. On the other hand original layer of charter has been particularly preserved in the extant text of charter.

KEYWORDS: Charter. Diplomats. Hungary. Pannonhalma abbey. Stephan I.

1. Vstup do dejín

Osoba svätého Vojtecha sa tradične už niekoľko desaťročí spája so vznikom cirkevnej organizácie v uhorskom štáte. Bohatý zoznam staršej i novej literatúry, ktorá sa touto témou zaoberá, sa dotýka dvoch základných bodov, ktoré v historiografii vykryštalizovali: založenie ostrihomského arcibiskupstva a kláštora svätého Martina na Panónskej hore. Obe udalosti odohrávajúce sa okolo roku 1000 sú z pohľadu generácií historikov zavŕšením „gründerského“ obdobia transformujúceho obraz Uhorska na prahu milénia. Nové smerovanie tohto rannostredovekého štátu na základe kristianizácie ho zahrnulo do širšieho kultúrneho okruhu latinskej Európy. Aj keď prvé stopy kristianizačných aktivít sa kladú už do sedemdesiatych rokov 10. storočia,¹ teda do obdobia vlády veľkokniežaťa Gejzu, za výraznejší moment sa považuje rímska cesta svätého Vojtecha cez Uhorsko v roku 995,² avšak až v odlesku neskorších udalostí odohrávajúcich sa

¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* (ďalej CDS I) Ed. Richard Marsina. Bratislava : SAV, 1971, č. 44. K súvislostiam pozri tiež TRĚŠTÍK, Dušan. *Von Svatopluk zu Boleslaw Chrobry. Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee*. In www.sendme.cz/trestik/Trestik.html a tiež In *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Ed. Przemyslaw Urbańczyk. Warszawa : D:G, 2002, s. 111-143.

² O ceste informuje Vojtechov súčasník a životopisec Bruno z Querfurtu takto: Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita altera auctore Brunone Querfurtensi 16, *Fontes rerum Bohemicarum I.*

bezprostredne po Vojtechovej mučeníckej smrti. Tá legitimizovala aktivity Gejzovho syna a následníka a tiež prvého Arpádovca honosiaceho sa kráľovským titulom – Štefana. Po krvavom potlačení Koppányovho povstania sa vyriešili mnohé zložité otázky vtedajšej doby.³ Porážka povstalcov, designácia a následné skutočné prevzatie moci Štefanom I. vytvorili priestor, aby tento Arpádovec splnil sľuby, ktoré dal svätému Martinovi, že obdaruje jemu zasvätený Panonhalský kláštor, ak mu pomôže k víťazstvu.⁴ V osobe Vojtechovho spoločníka Anastázia-Astrika, ktorého František Dvorník stotožňuje s Radlom-Gaudentiom, bratom svätého Vojtecha,⁵ ktorý sa krátko po týchto udalostiach stal zrejme prvým opátom v Panonhalme,⁶ našiel Štefan I. sprostredkovateľa a širitela reformného prúdu,⁷ ktorého zástancom bol práve pražský biskup. Anastázus vďaka Vojtechovi dostal možnosť spoznať významné osobnosti latinského kultúrno-politického okruhu svojej doby. Mal užitočné kontakty ako s prostredím cisárskeho dvora Otu III., tak aj s pápežom Silvestrom II., a preto bolo možné na

Ed. Josef Emler. Prague : Museum království českého, 1873, s. 281: ... *non tacendum, quod iuxta positus Ungris nunc nuntios suos misit, nunc se ipsum obtulit; quibus et ab errore parum mutatis umbram christianitatis impressit...* STEINHÜBEL, Ján. Svätý Vojtech a Uhorsko. In *Svätý Vojtěch, Čechové a Evropa*. Eds. Dušan Třeštík, Josef Žemlička. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 1997, s. 122-130.

³ *Chronici Hungarici compositio saec. XIV. II.64, Scriptores rerum Hungaricarum* (ďalej SRH I) I. Ed. Alexander Domanovszky. Budapestini : Nap Kiadó, 1937 (reprint 1999), s. 312-313: *Mortuo autem Geych duce Cupan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium et Sanctum Stephanum occidere ducatumque eius sue subdere potestati*. Pozri bližšie GYÖRFFY, György. Der Aufstand von Koppány. In *Studia Turcica*, 1971, s. 175-211, najmä s. 195-196 a s. 203; Tenže. *István király és műve*. Bratislava : Madách Könyvkiadó, 1977, s. 115-116 v podobnom duchu aj Györffyho kapitola v *Magyarország története I.I.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987, s. 746-749 alebo v syntetizujúcej verzii Tenže. *König Stephan der Heilige*. Gyomaendrőd : Corvina, 1988, s. 95.

⁴ *Legenda maior sancti Stephani regis 8, Scriptores rerum Hungaricarum II.* (ďalej SRH II). Ed. Emma Bartoniek. Budapestini : Nap Kiadó, 1938 (reprint 1999), s. 383: *Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis rex Christo fidelis, ut iam dictus est, de hostibus victoriam reportaverat, inito cum Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens, possessionibus et redditibus cunctisque sufficientis ditavit et suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatibus*.

⁵ Pozri bližšie DVORNÍK, František. *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*. Praha : Prostor, 1999 (reprint 2008), s. 186-193.

⁶ Listina zo 4. apríla 1001 vydaná v Ravenne ho menuje vo výpočte svedkov ako *Anastasius abbas monasterii Sancte Marie Sclavanensis provincie...* In *Diplomata Hungariae antiquissima I.* (ďalej DHA). Ed. György Györffy et al. Budapestini : Academia scientiarum Hungariae, 1992, č. 3; CHALOUPECKÝ, Václav. *Radla-Anastasius, druh Vojtěchův, organisátor uherské církve*. Bratislava : b.v. 1927, s. 210-228; DVORNÍK, ref. 5, s. 190.

⁷ TŘEŠTÍK, Dušan. Svätý Vojtěch a formování střední Evropy. In *Svätý Vojtěch, Čechové a Evropa*. Eds. Dušan Třeštík, Josef Žemlička. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 1997, s. 81-108.

základe Vojtechovho odkazu⁸ a myšlienky programu *Renovatio imperii Romanorum*⁹ zrealizovať zásadné kroky pre vybudovanie cirkevnej organizácie v Uhorsku. Abstraktný obraz „renovatia“ spomínaný v súvislosti s udalosťami odohrávajúcimi sa okolo roku 1000 nadobúda zreteľnejšie kontúry v detailnejšej analýze diplomatických prameňov. Tu sa ukazuje, že komunikácia medzi predalpskou a zaalpskou oblasťou bola oveľa intenzívnejšia, ako sa doteraz predpokladalo. Pohyb príslušníkov cisárskej kancelárie na pozadí spomínaných udalostí potom len dokresľujú a tým nám pomáhajú lepšie pochopiť situáciu doby okolo roku 1000. Je potrebné si uvedomiť hneď niekoľko skutočností, ktoré uvádza a na mnohých príkladoch ilustruje vo svojej monografii Wolfgang Huschner.¹⁰ Ten odbúrava zažitú predstavu diplomatickej medievistiky 19. storočia o podobe cisárskej kancelárie na prelome 10. a 11. storočia ako o silno hierarchizovanom úrade so stabilným počtom úradníkov nasledujúcich Ota III. na cestách po rozsiahlom ríšskom teritóriu.¹¹ Ako druhý nemenej dôležitý moment zdôrazňuje vzájomné prelínanie sa jednotlivých kancelárskych zvyklostí predalpskej a zaalpskej časti ríše a voľnejší pohyb časti kancelárskeho osadenstva, ktoré nebolo pevne pridružené k dvorskej kaplnke.¹²

2. Reflexie generácií

Pred vlastným rozborom je nutné zhrnúť niektoré najzávažnejšie problémy

⁸ Vyzdvihnutie osoby svätého Vojtecha ako hlavného aktéra tohto obdobia je očividné vo väčšej svätoštefánskej legende. Tá mu pripisuje hlavnú zásluhu na pokrstení Arpádovcov, dokonca mu prisudzuje aj krst a ochranu maloletého Štefana (Legenda maior sancti Stephani regis S, SRH II, s. 383), jedná sa v skutočnosti o legendistovo hagiografické topoi.

⁹ O tzv. renovatio pozri v literatúre viaceré názorov; z novších prác porov. napr. GÖRICH, Knut. *Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus. Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1993, s. 190-208 a 267-275.

¹⁰ HUSCHNER, Wolfgang. *Transalpine Kommunikation im Mittelalter I. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9. – 11. Jahrhundert)*. Schriften der MGH 52. Hannover: Hansche Buchhandlung, 2003, s. 18n.

¹¹ Predstava nemenej štruktúry kancelárie vychádza z optiky diplomatických prác 19. storočia, najmä SICKEL von, Theodor. *Beiträge zu Urkundenlehre VII*. Wien: b.v., 1879, s. 720 či tenže. *Erläuterungen zu den Diplomen Otto III*. In *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1891, č. 12, s. 209-431 alebo v úvode k edícii listín Otu III. *Die Urkunden Otto II. und Otto III.* (MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2; ďalej DDO III). Hannoverae: Hansche Buchhandlung, 1888-1893, s. 385n. KEHR, Paul Fridolin. *Die Urkunden Otto III*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1890, s. 39-83; BRESSLAU, Harry. *Hanbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I*. Leipzig: Verlag von Veit und Comp., 1912, s. 352-582 a pozri aj jeho edíciu listín Henricha II. *Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae 3; ďalej DDH II). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1900-1903.

¹² HUSCHNER, ref. 10, s. 22-26.

viažuce sa k tejto písomnej pamiatke. Listina *a se ipsa* vzbudzovala a čiastočne dodnes vzbudzuje v diplomatike rozporuplné stanoviská. Na jednej strane je privilegium pre kláštor sv. Martina v Panonhalme spájané s prvopočiatkami listinnej produkcie a inštitucionálneho vydávania písomností v Uhorsku a samotná listina sa honosí hneď niekoľkými prvenstvami: je najstaršou uhorskou latinskou listinou a prvou listinou, ktorej vydavateľom je uhorský panovník. Preto je často historiografiou považovaná za akési paládium, za jeden z prvotných dokladov existencie uhorskej cirkevnej organizácie a uhorského štátu, nad ktorými drží ochranu prvý kresťanský panovník honosiaci sa kráľovskou hodnosťou.¹³ Na druhej strane vyvstáva problematika dochovania. Listina sa nedochovala v origináli, ale vo výbornej napodobňujúcej kópii a táto skutočnosť bola hlavným podnetom v sporoch o jej pravosť (ako si ukážeme v nasledujúcich riadkoch). Dnešná podoba tejto písomnosti, na ktorej teda stojí a padá jej privilegované postavenie, je výsledkom niekoľkých prepisov pôvodného textu v priebehu dvoch storočí, a preto ju treba vnímať v širšom časovom horizonte, a predovšetkým ako doklad o vzťahu k listine a pragmatickým písomnostiam v 11. a 12. storočí. Listina kráľa Štefana I. sa prvých pochybností dočkala už v stredoveku, keď bola predkladaná ako dôkaz pri majetkovo-právnych sporoch panonhalmského kláštora.¹⁴ Už vtedy jej obsah a vyhotovenie vyvolávali isté podozrenie, že s pravosťou tejto listiny nie je všetko v poriadku. Prvým zastavením na dlhej ceste od „listinných bojov“ k systematickej diplomatickej kritike je spor vesprémskeho biskupa s panonhalmským opátom Uriášom o somogyské desiatky a o tretinu mýtnych poplatkov z bratislavskej župy v prvom decéniu 13. storočia.¹⁵ Opát Uriáš nenechal nič na náhodu a rozhodol sa svoje nároky doložiť niekoľkými „zaručene pravými“ listinami, čo by mohlo vysvetliť prítomnosť listín s ambíciou vzbudiť zdanie originálu (ktoré zrejme nikdy neboli spečatené) v panonhalmskom archíve.¹⁶

¹³ Pozri bližšie zborník *Szent István és az államalapítás*. Ed. László Veszprémy. Budapest : Osiris Kiadó, 2002.

¹⁴ Problematika panonhalmských opisov a fálz je komplexne spracovaná v článku ÉRSZEGI, Géza. Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). In *Mons Sacer. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma : b.v., 1996, s. 47-89. Niektoré vybrané problémy načrtol GYÖRFFY, György. Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischen Ergebnisse. In *Archivum Historiae Pontificae*, 1969, č. 7, s. 79-113, najmä s. 87-96 a MARSINA, Richard. Štúdie k Slovenskému diplomatáru I.2. In *Historické štúdie*, 1973, č. 18, s. 5-120, najmä s. 32-34. Slovaciká v panonhalmských falzách vydal a komentárom opatril Richard Marsina v CDS I, s. 73, č. 76 a 78; s. 208, č. 289; s. 225, č. 309; s. 233, č. 322.

¹⁵ DHA I, 5/II. K sporu vid' ERDÉLYI, László. *A Pannonhalmi Főapátság története. Első korszak (ďalej PRT I.) A megalapítás és terjeszkedés kora 996 – 1243*. Budapest : Stephaneum. A Szent-István-Társulat Nyomdája, 1902, s. 634-635.

¹⁶ DHA I, 5/II. Editori DHA I považujú za prvú interpoláciu panonhalmskej listiny konfirmačnú

Vesprémsky biskup preto vyslovil pochybnosti o opodstatnenosti opátových nárokov. Celá záležitosť sa dostala až pred pápežský stolec a uzavrel ju v prospech svätomartinského opátstva Inocent III. v roku 1215 tým, že potvrdil ako listinu Štefana I., tak exempciu Paschala II. z roku 1102. Konfirmácia Inocenta III. sa žiaľ dochovala len v odpisoch príjemcu, lebo pápežské registre k príslušnému dátumu sa nedochovali. To, že sa v nich toto potvrdenie údajne nachádzalo, vieme z listiny Gregora IX. zo 6. februára 1232, ktorej znenie poznáme z pápežských registrov.¹⁷ Text panonhalskej listiny po celý stredovek naďalej prežíval ako interpolácia v konfirmačných listinách uhorských panovníkov a v mnohých odpisoch v listinných zbierkach.¹⁸

Aby sme ale mohli rozhodnúť, ako je to s dochovaním najstaršej vrstvy textu, musíme sa vrátiť do obdobia zrodu diplomatiky ako samostatnej disciplíny. Identifikácia jednotlivých časových vrstiev listiny je výsledkom bádania niekoľkých generácií historikov. Text listiny sa objavil v tlačenej podobe v Bonfiniho renesančnom kompendiu uhorských dejín na sklonku 16. storočia, avšak bez akéhokoľvek komentára.¹⁹ Po prvýkrát sa ale s hodnotením listiny, resp. s práv-

listinu Ondreja II. z roku 1213, ktorá bola vyhotovená z podnetu opáta Uriáša; DHA I,5/II: *Orez abbatis de Monte Sancti Martini in Pannonia favorabili petitioni benigne condescendentes privilegium beati Stephani regis gloriose memorie tanto clementiori affectu, ne inimice vetustatis succumberet silentio vel aliqua calumpnia emergente deperiret, regia auctoritate dignum duximus corroborare et renovare, quanto superne vite ferventiori desiderio ab ipso beato rege collatum et confirmatum dicte ecclesie esse minime diffidimus et quanto evidentius, sicut ipse sanctus rex in privilegio suo asserit, quod meritis beati Martini et orationibus ibidem deo iugiter servientium quodam tempore de inimicis suis adiutum efficaciter se fuisse senserit, in oportunitatibus nostris nos adiuvare feliciter cottidie sentimus. Unde quia beatus rex Stephanus illam ecclesiam spetiali prerogativa dileccionis in omnibus amplexus est, tante prerogative, quam ex longa antiquitate possidet, derogare minime in aliquo volentes, sed ut ius exigit, eundem locum, quem integro affectu specialiter diligimus, ampliare satagentes, sibi quicquid est in auctentico beati regis ad recidendum quamlibet calumpniam in posterum perpetuo confirmamus.* Nanešťastie sa práve pri tejto konfirmácii po prvý raz stretávame s dvojitou pečaťou Ondreja II., ktorú z tohto obdobia vôbec nepoznáme, lebo tá sa pravidelne vyskytuje až v neskoršom období a spečatujú sa ňou jednoduchšie privilégia. Je preto zaiste prekvapujúce, že sa panonhalský opát Uriáš uspokojil s potvrdením, iste s veľkou námahou, ale aj s neobyčajnou šikovnosťou vyhotoveného falza, ktoré obsahovalo všetky najdôležitejšie práva kláštora, len formou jednoduchého privilégia, ako tvrdí MARSINA, Štúdie k Slovenskému diplomatáru I.2, ref. 14, s. 5-120.

¹⁷ DHA I, 5/II a CDS I, 383 : *privilegium sancti Stephani regis, quod idem pia liberalitate monasterio vestro concessit, apostolico munimine roborantes illud litteris nostris inseri mandavimus, ... tenorem ipsius, prout in registro felicis memorie Innocentii pape predecessoris nostri noscitur contineri, presenti pagine de verbo ad verbum iussimus annotari.*

¹⁸ Porov. tiež ÉRSZEGI, ref. 14, s. 65.

¹⁹ Prepis textu pre toto vydanie pripravil János Zsamboki (1531 – 1584; SAMBUCUS, Johannes. *Decretorum seu articulorum aliquot priscorum Ungariae regum, ad contextum Bonfini illustrandum, forique Pannonici usum necessarium liber, nunc primum typis proditus.* Francofurti : Apud Andre-am Wechelum, 1581, s. 11-12.

no-historickými úvahami stretávame v edíciách slávneho talianskeho učenca Georga Domenica Mansiho (1692 – 1769).²⁰ Mansi sa domnieval, že niektoré skutočnosti obsiahnuté v listine nezodpovedajú dobe jej vzniku, a teda s jej pravosťou nie je všetko v poriadku. Na jeho námietky reagovali Johann Stilting²¹ a viedenský dvorský knihovník Adam František Kollár (1718 – 1783);²² svojimi protiargumentmi sa pokúsili vyvrátiť tvrdenia talianskeho protivníka, ba dokonca na jeho adresu zazneli obvinenia z neznalosti uhorských dejín. Skutočná diskusia o pravosti zakladacej listiny sa rozpútala v poslednej tretine 18. storočia. Bella diplomatica ac forensia, čiže boje o pravosť listín, sa nevyhla ani Uhorsku a opátstvu na Panónskej hore. Keď v roku 1774 prehrala Bratislava súdny spor s panonhalským opátstvom v kauze tretiny cla, obrátili sa predstavitelia mesta na Jozefa Benczúra (1728 – 1784). Ten anonymne uverejnil spis, v ktorom spochybňuje oprávnenosť nárokov kláštora na základe rozboru listín.²³ Mnohí súčasníci toto dielo pripisovali inému odporcovi listiny, Danielovi Cornidesovi (1732 – 1787).²⁴ Ten sa po prvý raz dotkol v svojej úvahe o pravosti listiny i otázky existencie ostrihomskeho arcibiskupstva a prímasa Uhorska. Odpoveď z tábora prívržencov pravosti listiny nedala na seba dlho čakať. Jozef Koller (1745 – 1832),²⁵ Ignác Batthyány (1741 – 1798),²⁶ Ján Chryzostom Novák (1744 – 1828)²⁷ a An-

²⁰ RAYNALDUS, Odoricus. *Annales ecclesiastici ab anno 1198 ubi desinit card. Baronius. Accedunt in hac editione notae chronologicae, criticae historicae quibus Raynaldi Annales illustrantes, duplentur, emandatur auctore Joannes Domenico Mansi, tom. II.* Lucae : Typis Leonardi Venturini, 1747, s. 62, pozn. č. 1.

²¹ STILTINGUS, Joannes. *Acta Sanctorum Septembris ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis, servata primigenia veterum scriptorum phrasi collecta, digesta, commentariisque et observationibus illustrata a Joanne Stiltingo, tom. I.* Antverpiae : Bernardus Albertus van der Plassche, 1746, s. 495-496.

²² KOLLARIUS, Franciscus Adam. *Historiae diplomaticae iuris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres.* Vindobonae 1762, s. 72-76.

²³ BENCZUR, Joseph. *Schreiben an einen Freund, darinn einige Zweifel wider die Aechtheit der Stiftungsurkunde, welche der heilige Stephan, erster König von Ungarn dem Benediktinerkloster des heiligen Martinsberg im Jahre MI ertheilt haben soll, den gelehrten zur Prüfung vorgelegt werden.* Wien : Gedruckt bey Joseph Gerold, 1779.

²⁴ Daniel Cornides svoje názory prezentoval hlavne vo svojej korešpondencii s vtedajšími uhorskými vzdelancami. K tomu pozri bližšie THOROCZKAY, Gábor. Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In *Szent István és az államalapítás*. Ed. László Veszprémy. Budapest : Osiris Kiadó, 2002, s. 237-263; predovšetkým s. 238-239.

²⁵ KOLLER, József. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I.* Posonii; Pestini : Landerer, 1782, s. 357-381.

²⁶ BATTYÁNY, Ignác. *Agamantis Palladii Academiae Philaletorum socii responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de Monte Pannoniae anno MI concessum proposita.* Viennae : Typis Josephi Gerold, 1779, s. 1-69.

²⁷ NOVÁK, Chrysostomus. *Vindiciae diplomatice, quo Sanctus Stephanus primus Hungariae rex mona-*

ton Ganóczy (1745 – 1791)²⁸ sa vehementne pustili do obrany panonhalmскеj listiny. Tvrdili, že listina svojím obsahom zodpovedá podobe listín z počiatku 11. storočia, a dokonca sa vo svojej apológii jemne dotkli aj komparácie s listinami z ríšskeho prostredia, najmä listinami Otu III. a Henricha II. Výnimkou je podľa nich len dodatočný prípis, ktorý je interpoláciou z druhej polovice 12. storočia. Na to opäť zareagoval Jozef Benczúr a uverejnil ďalší spis (opäť anonymne) proti pravosti tejto listiny, kde v 35 bodoch zhrnul všetky svoje protiargumenty.²⁹ Rozsiahle diskusie uhorských osvietenecov sa zdali byť nekonečné a bolo jasné, že táto problematika na svoju hviezdnu hodinu ešte len čaká.

Až druhá polovica 19. storočia priniesla do vedeckých diskusií výraznejší posun. Súviselo to so všeobecným rozmachom a inštitucionalizáciou vied, s počiatkami sústavného školenia nových adeptov a vydávaním prvých kritických edícií, ktoré mali svoj predobraz v dielach nemeckých a rakúskych historikov. Za prácu, ktorá predznamenalala posun v kritickom hodnotení prameňov, sa považuje dielo Mihály Horvátha (1809 – 1878). Ten presvedčivo obhájl autenticitu panonhalmскеj listiny v sérii článkov na stránkach časopisov Turul a Századok.³⁰ Avšak najobširnejšie kritické spracovanie pochádza z pera Lászlóa Fejérpatakyho (1857 – 1923), ktorý vyhotovenie zachované v panonhalmskom archíve považoval za originál pochádzajúci zo začiatku 11. storočia.³¹ Podobného názoru bol aj János Karácsonyi,³² len s tým rozdielom, že jej znenie, a teda aj vznik originálu, považoval za primeranejšie pre obdobie okolo roku 1030 a dodatok považoval zhodne so svojimi predchodcami Batthyánym a Kollerom za interpoláciu z konca 12. storočia. Gyula Pauler (1841 – 1903) sa pridrižoval argumentácie Karácsonyiho poukazujúc na neprimerané údaje o udeľovaných výsadách a v prípade Nemcov (ku ktorému došlo až v roku 1030), považoval už celý

sterium S. Martini de Sacro Monte Pannoniae ordinis S. Benedicti anno MI fundaverat. Budae : Typis Regiae Universitatis, 1780, s. 1-153.

²⁸ GANOCZY, Antonius. *Libellus castigatus sive refutatio argutiarum, quas scriptor Anonymus adversum diploma S. Stephani regis, archiabbatiae S. Martini Sacri Montis Pannoniae anno MI collatum, sophisticè objicit*. Nagyvarád 1779, s. 2-281.

²⁹ BENCZUR, Joseph. *Libelli, quibus Anonymus authenticam diplomatis de anno MI in dubium vocant adversus illustrissimi Agamantis Palladii Responsa... Chrysostomi Novák Vindicias... Antonii Ganoczi Castigationes defenditur*. Viennae : Typis Joseph Gerold, 1780, s. 1-160. Porov. tiež FEJÉR, Georgius. *Authentia et vis probandi diplomatum in codicis diplomatici coronidem*. Budae 1838, s. 10; BENDA, Kálmán. A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete I. rész. In *Levéltári Közlemények*, 1979, č. 50, s. 163-173.

³⁰ Porov. DHA I, 5/II.

³¹ FEJÉRPATAKY, László. *A panonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest : Athenaeum nyomda, 1878, s. 1-221.

³² KARÁCSONYI, János. *Szent István királyi oklevelei és a Szilveszter bulla*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1891, s. 101-102.

text listiny za sfalšovaný.³³ Pri jeho záveroch spolupôsobilo aj zistenie Lajosa Barótiho (1856 – 1933), že pečať na údajnom origináli panonhalmskej listiny nie je pečaťou Štefana I., ale Kolomana I., a je teda teoreticky o sto rokov staršia, než údajný originál listiny.³⁴ Všetky pochybnosti ohľadne pravosti listiny sa pokúsil vyvrátiť László Erdélyi (1868 – 1947).³⁵ Erdélyi ako veľký znalec dejín kláštora svätého Martina na Pannónskej hore a autor monumentálnych desaťzväkových dejín *Pannonhalmi rendtörténete*, považoval dochované vyhotovenie *sine dubio* za originál, pričom ako pravé akceptoval všetko, vrátane chyby v datovaní a dodatočného prírpisu. Napriek jeho veľkej snahe isté pochybnosti zostali a boli naďalej konkretizované a prehlbované. Pomyselnú bodku za touto kapitolou dal nestor maďarskej diplomatiky Imre Szentpétery (1878 – 1950), profesor na debrecínskej a neskôr na budapeštianskej univerzite. Práve z jeho pera pochádza dodnes asi najviac cenená, alebo aspoň najčastejšie citovaná práca na túto tému.³⁶ Szentpéterymu sa podarilo dokázať, že listina je povedané jeho slovami „domnelým falzom“ a dátum jej vzniku stanovil *antequam* 1209 – 1212. Na základe dôkladného diplomatického rozboru vyslovil záver, že sa jedná o sfalšovanú listinu a dochované vyhotovenie (predovšetkým s ohľadom na vonkajšie znaky) vernou napodobeninou nedochovaného originálu. Vo svojom výklade sa opieral o zistenia popredného diplomatika tej doby, Harryho Bresslaua (1848 – 1926), profesora na univerzite v Strasbourgu.³⁷ Bresslau na základe porovnania písma a štýlu dospel k záveru, že panonhalmská listina, teda jej nedochovaný originál, bola výrazne ovplyvnená prostredím ríšskej kancelárie, ba dokonca si trúfol vysloviť hypotézu, že diktát a písmo zodpovedajú Heribertovi C, ktorý pôsobil v ríšskej kancelárii na sklonku vlády Otta III. a v prvých rokoch vlády Henricha II. Bresslauova štúdia sa nadhlo stala odrazovým mostíkom pre diplomatické bádanie a úvahy o počiatkoch uhorských listín vôbec.

³³ PAULER, Gyula. *Magyar nemzet története II.* Budapest : Atheneum Irod. és Nyomdai, 1899, s. 587-590.

³⁴ BARÓTI, Lajos. A pannonhalmi apátság kiváltságglevele hitelességének kérdéshéz. In *Turul*, 1896, č. 14, s. 61-65; prácu sa mi nepodarilo získať, citujem podľa MARSINU, Štúdie k Slovenskému diplomatáru I.2, ref. 14, s. 31.

³⁵ PRT I, s. 56-111.

³⁶ SZENTPÉTERY, Imre. Szent István király oklevelei. In *Szent István Emlékkönyv II.* Ed. Jusztininán Serédi. Budapest : A Magyar tudományos akadémia kiadása, 1938, s. 135-202 a tiež v jeho registári *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1001 – 1270)*. Ed. Imre Szentpétery. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1923, č. 2.

³⁷ BRESSLAU, Harry. Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters. In *Archiv für Urkundenforschung*, 1918 (1916), č. 6, s. 1-76 (Exkurz: *Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn*, s. 65-76).

Pre dnešných bádateľov sa po uverejnení Szentpéteryho stanoviska stala jeho argumentácia smerodajná. V odbornej literatúre od vydania Szentpéteryho štúdie neexistujú takmer žiadne pochybnosti o tom, že zachované vyhotovenie je falzom, no ďalej sa uvažuje o príčinách a čase jeho vzniku. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia vystúpil so svojimi názormi Lajos Csóka, ktorý na základe rozboru všeobecnej situácie a za predpokladu, že zachované vyhotovenie bolo už predložené, resp. použité pri zostavení listiny Paschala II. pre Panonhalmu, kladie vznik do roku 1102 a za jeho pôvodcu označuje panonhalmského opáta Petra, ktorému pomáhal vtedajší rábsky biskup Hartvík.³⁸ Csóka si ale bol vedomý, že predpokladať falšovanie listín v pravom slova zmysle v Uhorsku už začiatkom 12. storočia je dosť odvážne, preto svoj predpoklad postavil na komparácii s ríšskym prostredím, a to ešte podporil hypotézou o spoluúčasti rábskeho biskupa Hartvíka, ktorý bol podľa neho predtým opátom v Hersfelde a od roku 1085 magdeburským arcibiskupom. Táto identifikácia sa čoskoro stala neudržateľná a jeho závery sa ukázali, že sú postavené na veľmi vratkom základe. S vecnejšími argumentmi vstúpil do diskusie László Mezey.³⁹ Na základe paleografickej komparácie predpokladal, že zachované vyhotovenie panonhalmskej listiny vzniklo v 12. storočí a jeho písárovi sa šikovne podarilo napodobniť diplomatickú minuskulu 11. storočia. Skúmaniu panonhalmskej listiny sa venoval aj známy maďarský medievista György Györffy. Vo svojich dvoch zásadných štúdiách sa zaoberá listinou komplexne,⁴⁰ ale sústreďuje sa len na niektoré čiastkové otázky. Zaujímavé je jeho tvrdenie, že písmo nie je tak úplne charakteristické pre Heriberta C. Príčinu vidí v predpoklade, že vyhotovovateľ falza mal svoj vzor písma aj v listine Kolomana I., ktorá pôvodnú listinu renovovala (a z ktorej tiež bola prenesená pečať). Vznik kladie do 12. storočia, ako termín *antequam* určil rok 1190. To bol rok, od ktorého sa datuje používanie plurálu v kráľovskej kancelárii, čo by nepochybne bolo ovplyvnilo aj štýl falzátora. O dodatku sa vyjadruje, že bol pripísaný aj na originál z roku 1102, teda o niekoľko rokov neskôr v čase vysviackych kláštora. Eventuálne pripúšťa druhú variantu vzniku, a to rok 1175 na základe obratu *supranominatus comitatus* namiesto *Sumoniensis territorii*, ako je uvedené v bule pápeža Alexandra III. pre Panonhalmu z roku 1175. Editori

³⁸ CSÓKA, Lajos. A pannonhalmi alapítólevél interpolása. In *Levéltári Közlemények*, 1961, č. 32, s. 83-99. Pozri tiež THOROCZKAY, ref. 24, s. 250.

³⁹ MEZEY, László. A latin írás magyarországi történetéből. In *Magyar Könyvszemle*, 1966, č. 82, s. 1-9, 205-216, 285-304. Citujeme podľa MARSINU, Štúdie k slovenskému diplomatúru I.2, ref. 14, s. 32.

⁴⁰ GYÖRFFY, György. Die Anfänge des ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert. In *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 1984, č. 30, s. 90-92 a tenže. Zu den Anfängen, ref. 14, s. 87-96.

na čele s Györffym najnovšej edície najstarších prameňov diplomatického charakteru *Diplomata Hungariae antiquissima* pripúšťajú ako pravdepodobnú prvú možnosť, teda datovanie na základe požívania plurálu v uhorskej kráľovskej kancelárii.⁴¹ Takže pravdepodobný vznik listiny, ako ju poznáme dnes, sú 80. roky 12. storočia. Záverečné zistenie, od ktorého sa odráža aj najnovšie bádanie v tejto oblasti, je asi takéto: prepísaný (sfalšovaný) bol ako originál vydaný Štefanom I., tak Kolomanova renovácia. Prvotnou indíciou pre predpoklad Kolomanovej renovácie je pečať a samozrejme dvojité sankcia, ktorá sa vyskytuje pravidelne až v jeho listinách a pravdepodobne aj exempcia (prevzatá z mladších pápežských listín). Všetky interpolované časti v súvislosti s komparáciou s mladšími odpismi či interpoláciami v konfirmačných listinách teda vykazujú náznaky, že boli zakomponované do prvotného textu v 12. storočí a dochovaná podoba listiny pochádza až z konca 12. storočia prípadne zo začiatku 13. storočia.⁴²

3 Vrstvy textu: poznámky k okolnostiam vzniku

Pred vlastným rozborom je nutné zrekapitulovať prvky, ktorými bol pôvodný nedochovaný text listiny (X) kontaminovaný v priebehu dvoch storočí. Od doby zlistinenia fundácie kláštora svätého Martina až do vzniku „zrenovovanej listiny“ v podobe, v akej sa nám dochovala a v akej k nám jej text hovorí, prešiel jej obsah a layout ešte jedným medzistupňom tzv. „renovácie“. Vonkajšie i vnútorné znaky tak okrem pôvodnej vrstvy zo začiatku 11. storočia obsahujú navyše prvky z prvého decénia 12. storočia (Xr1) a z jeho záveru prípadne z počiatku 13. storočia (Xr2). Základnú schému je možné naznačiť takto:

Ako partikulárne problémy vystupujú niektoré prvky obsiahnuté vo vnútorných aj vonkajších znakoch listiny, ktoré ako už bolo naznačené v predchádzajúcom odseku, slúžili ako indície pre historicko-diplomatickú argumentáciu v otázke jej pravosti. Z pohľadu novodobej diplomatiky diskusia o pravosti (či falošnosti) nie je relevantná. Otázky súvisiace s možnosťami diplomatickej (a do

⁴¹ DHA I, 5/II.

⁴² DHA I, 5/II.

istej miery paleografickej a čiastočne ikonografickej) interpretácie tejto písomnosti, ktoré v priebehu niekoľkých storočí vykryštalizovali, sa dotýkajú predovšetkým textu a layoutu nedochovanej listiny (X) a premeny vzťahu príjemcu k listine v nasledujúcich dvoch storočiach.

3.1 Vonkajšie znaky⁴³

Prvok, ktorý zaujme pozorovateľa listiny na prvý pohľad, je jej formát. V prípade panonhalmskej listiny je to *charta transversa* s rozmermi 44,5 × 48 cm. Podľa predbežnej štatistiky vypracovanej na základe fotografického materiálu zhromaždeného v *Marburger Lichtbildarchiv*,⁴⁴ sa jedná o tzv. „menší typ“ *charty transversy* presadzujúci sa v kancelárii Otu III. v závere jeho vlády a raziaci si cestu v kancelárii jeho nástupcu Henricha II. na úkor dovtedy používanej *charty recty*. Tento trend sa pripisuje vplyvu pápežskej kancelárie ako aj verejným notárom pôsobiacich na juh od Álp.⁴⁵ Na pergamene opracovaným technikou *charta Teutonica* absentuje liniatúra, riadky sú nenápadne naznačené iba marginálnymi vpichmi. Okraj je zredukovaný na minimum, aby do textového zrkadla nebolo možné urobiť ďalšie zásahy.⁴⁶ Dodatočne privesená pečať pochádza z vrstvy Xr1 a zodpovedá pečatnému obrazu Kolomana I.⁴⁷ Dôležitou vizuálnou súčasťou je

⁴³ Paleografickú analýzu panonhalmskej listiny robím na základe fotografického materiálu zhromaždeného v *Chartae hungariae antiquissimae. Árpád-kori oklevelek : 1001 – 1196*. Ed. György Györffy. Budapest : Balassi Kiadó, 1994 a zbierky *Kaiserurkunden in Abbildungen*. Eds. Theodor von Sickel u. Heinrich von Sybel. Berlin : Weidmansche Buchhandlung 1891. Dostupné na <http://geschichte.digitale-sammlungen.de/kaiserurkunden/>.

⁴⁴ FEES, Irmgard. Zum Format der Kaiser- und Königsurkunden von der Karolingerzeit bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. In *Arbeiten aus dem Marburger Hilfswissenschaftlichen Institut (Elementa diplomatica 8)*. Eds. Erika Eisenlohr, Peter Worm. Marburg a.d. Lahn : Institut für historische Hilfswissenschaften, 2000, s. 123-132, najmä graf na s. 129 a 131.

⁴⁵ ERBEN, Wilhelm. *Die Kaiser und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland. Frankreich und Italien* (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte IV. Hilfswissenschaften und Altertümer I). München; Berlin 1907; novšie pozri aj BISCHOFF, Frank. M. Urkundenformate im Mittelalter. Grösse, Format und Proportionen von Papsturkunden in Zeiten expandierender Schriftlichkeit (11.-13. Jahrhundert). In *Arbeiten aus dem Marburger Hilfswissenschaftlichen Institut (Elementa diplomatica 5)*. Marburg a.d. Lahn : Institut für historische Hilfswissenschaften, 1996, s. 94-96. porov. tiež diplomatický materiál zhromaždený vo fotografickej edícii *Archivio paleografico italiano, vol. III NS*. Ed. Ernesto Monaci et Giorgio Cencetti. Roma : Istituto di Paleografia dell'Università di Roma, 1957, č. 15, 16, 18, 82.

⁴⁶ To malo nepochybne zabrániť prípadnému sfaľovaniu obsahu listiny. Na druhej strane mala táto tendencia presadzujúca sa hlavne v 11. a 12. storočí aj ekonomické opodstatnenie – využiť čo najviac písaciu látku. Viď RÜCK, Peter (ed.). *Pergament. Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung* (Historische Hilfswissenschaften 2). Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1991, najmä s. 20-23.

⁴⁷ Pozri ref. 34.

písmo. Paleografiou panonhalskej listiny sa dôkladnejšie venoval H. Bresslau, neskôr I. Szentpétery a z najnovšej literatúry je nutné menovať aj spomínaného W. Huschnera.⁴⁸ Na základe záverov vyslovených už v starších prácach sa všeobecne prijíma tvrdenie, že diplomatická minuskula panonhalskej listiny má svoje paralely v prostredí ríšskej kancelárie deväťdesiatych rokov 10. storočia, konkrétne notára kancelárie pre Itáliu Otu III. Heriberta C. Keďže listina je dochovaná prostredníctvom kopistov 12. veku, sú výsledky paleografickej analýzy viac-menej sporné. Pretože nie je možné s úplnou presnosťou určiť, ktoré znaky zodpovedajú vrstve Xr1 alebo Xr2, budeme sa preto zaoberať komplexne všetkými znakmi odchyľujúcimi sa od horizontu X. Zložitost' paleografickej otázky si uvedomoval už H. Bresslau, keď po prvýkrát prikrčil k porovnávaniu písma a štýlu panonhalskej listiny s listinami Otu III. a Henricha II. Obzvlášť markantný vplyv cisárskej kancelárie sa prejavuje v monumentálnom grafickom prevedení (a tiež zachovaní diktátu) protokolu a eschatokolu. *Littera elongata* použitá v intitulácii a subskripcii,⁴⁹ ako aj tvary kreslených majuskúl prezrádzajú veľkú snahu o dôveryhodnú imitáciu listiny X, okruh Heriberta C je patrný u minuskulného „d“, „e“, „f“, „g“ a majuskulného „R“. Kreslené majuskuly „S“, „T“, „I“ a ich štylizácia do podoby panovníkovho mena *Stefanus* v intitulácii, v monograme a aj kreslená majuskula „C“ (*Credimus*) uvádzajúca arengu naopak pripomínajú „monumentálny štýl“ Heriberta-Odila D.⁵⁰ Povaha kaligrafického duktu diplomatickej minuskuly zodpovedá niveau ríšskej kancelárie z prelomu 10. a 11. storočia. Písmo je vzpriamené a pravidelné, charakteristické sú zdobené ligatúry „-ct“, „-st“ lütyškého štýlu (nápadne sa ponášajúce na ruku Heriberta C), ktorých neisté prevedenie neplynulými ťahmi prezrádza, že tento duktus nebol v uhorskej kancelárii 12. a počiatku 13. storočia bežnou záležitosťou a ligatúry sú tvorené viac-menej imitáciou vrstvy X. V kontexte sa vplyvom ruky kopistu 12. storočia miešajú súdobé tvaroslovie litier a tvaroslovie vrstvy X. Jedná sa o morfológické kolísanie minuskulného „d“, kde sa strieda „vzpriamené d“ s mladšou okrúhrou „gotickou (unciálnou)“ obdobou. Podobne je to aj s minuskulným „r“, v prípade ktorého kopista obmieňa starší variant tzv. „dlhého r“ a „r“ s absenciou dolnej dĺžky, na oblúku s náznakom zalomenia. Litera „s“ je dôsledne písaná vo forme dlhého „s“ s výnimkou majuskulej formy, kde sa objavuje guľatý variant. Kolísajú aj písanie diftongu „ae“ medzi ligatúrou oboch grafémov (*ecclesia*) a „e caudata“ (*animę*). Odchýlky sú zrejme pri všeobecnom skracovaní; v listine sú

⁴⁸ HUSCHNER, ref. 10, s. 444-448.

⁴⁹ Taktiež v chybné interpretovanej rekogničnej formuly pri vyhotovení opisu v nasledujúcom storočí. *Elongata* napriek tomu odpovedá Heribertovi C.

⁵⁰ DDO III, 279 a 304.

použité dva typy: prvý z nich v tvare slučky zachováva grafiku v duchu lütyšskej ozdobnosti, druhý je znázornený podstatne jednoduchšou zvislou čiarkou pripomínajúcou číslovku tri (pravdepodobne zásah pri vzniku Xr1 alebo Xr2). Mladším elementom je nepochybne aj majuskulné „W“ nachádzajúce sa v dodatku.⁵¹ Ako prvok nepravdepodobne náležiaci do obdobia okolo roku 1000 je taktiež možné označiť interpunkciu; jednotlivé vetné úseky (*incisa*) sú ukončené bodkou umiestnenou uprostred strednej dĺžky.⁵² Popri tom ešte pretrváva segmentácia textu prostredníctvom majuskúl dimenzovaných do strednej a hornej dĺžky na počiatku jednotlivých períód. Majuskuly sa okrem týchto menovaných prípadov objavujú aj u počiatkových grafémov v prípade toponým a antropónym, ale ich používanie je nedôsledné. Výnimku predstavujú názvy patrocínii (*ecclesia sancti Martini*; *ecclesia sancti Michaelis*), kde prvé písmeno svätcovho mena je započaté majuskulou, ale umiestnenou len v dimenzii strednej dĺžky.

Zvláštnou kapitolou sú grafické symboly. V stredovekých uhorských listinách sa s nimi stretávame zriedka, a to len pod vplyvmi pochádzajúcich z iných diplomatických prostredí.⁵³ Symbolická výbava listín bola doménou predovšetkým cisárskej a pápežskej kancelárie. Invokácia a monogram na panonhalmскеj listine majú svoje predlohy nepochybne v cisárskej kancelárii. Zdvojená symbolická invokácia, ktorú tvorí *chrismon* a *labarum* nie je obvyklá, ale ani ojedinelá. V maďarskej literatúre prevláda názor, že *labarum* bolo doplnené v 12. storočí, keď vznikla verzia Xr1, paralely hľadá v diplomatickej produkcii po roku 1055 (viď *labarum* použité ako symbolická invokácia zakladacej listiny opátstva v Tihany).⁵⁴ Predpoklad o pôvodnosti zdvojenej symbolickej invokácie najnovšie vyslovený Huschnerom, ktorý vidí súvislosť s listinou vydanou Otom III. v Ríme 25. mája 998 pre kláštor Montecassino,⁵⁵ na ktorej vzniku sa podieľal práve niekoľkokrát spomínaný Heribert C, sa zdá byť udržateľný. Predpokladá, že použitie týchto dvoch grafických symbolov má ešte umocniť slávnostné vyhotovenie listiny a odkázať na imunitu odvodenú od materského kláštora zahrnutú do výsad v listine pre Panonhalmu. To samozrejme ilustruje pomocou klauzuly

⁵¹ Tvar „w“ sa objavuje po prvýkrát až v priebehu 11. storočia. Porov. BISCHOFF, Bernhard. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (Grundlagen der Germanistik 24). (2. vyd.) Berlin : Erich Schmidt Verlag, 1986, s. 164.

⁵² BISCHOFF, ref. 51, s. 225.

⁵³ SOLYMOSI, László. Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11.-13. Jahrhunderts. In *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*. Ed. Peter Rück. Marburg a. d. Lahn : Institut für historische Hilfswissenschaften, 1996, s. 607-632, najmä s. 607-608.

⁵⁴ DHA I, 43/I.

⁵⁵ DDO III, 291. Bližšie HUSCHNER, ref. 10, Anhang, snímok č. 57.

panonhalskej listiny, kde je montecassinský kláštor menovite uvedený: *talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Casino*.⁵⁶ Avšak hlbší kontext uplatnenia sa zdvojenej symbolickej invokácie zostáva kvôli nedostatku ďalších dokladov neobjasnený. Eschatokol sa uzatvára panovníkovým monogramom. Monogram panonhalskej listiny zložený z kreslených majuskúl panovníkovho mena štylizovaných do kvadratického obrazca má svoje paralely v cisárskej kancelárii Ota III. a Henricha II. Toto grafické znamenie plnilo vo svojej dobe hneď niekoľko úloh: primárne to bola forma panovníkovho podpisu zloženého z kreslených majuskúl indikujúcich jeho meno a titul, okrem tejto funkcie mal monogram symbolizovať smerovanie vlády svojho nositeľa, a to ako v politickej rovine, tak i duchovnej.⁵⁷ Prvotné čítanie Štefanovho monogramu by mohlo znieť STEPHANUS REX. Aliterácia z písmen tvoriacich konštrukciu monogramu IHS (Iesus) dáva priestor k rozsiahlejším úvahám. Ostatné kreslené majuskuly je možné interpretovať takto: „S“ (Salvator, Sapientia), „R“ (Rex), „I“ (Iustus). „T“ stojace uprostred evokuje podobu kríža, čo je badať v monogramoch z počiatku panovania Henricha II. Majuskuly vytvorené vlastnou konštrukciou monogramu sú v prípade panonhalskej listiny kombináciou H-konštrukcie Otu III. a X-formy Henricha II. Na konštrukciu monogramu sú súvisle napojené ešte litery „E“ a „C“ (tu je možná interpretácia Ecce Homo). Symbolika odvíjajúca sa od mena Štefana I. má silný christologický náboj. Monogram vypovedá o živote Ježiša Krista, od počiatku až do konca a uzatvára eschatokol listiny v podobe Golgoty.⁵⁸ Z orientácie na kríž a všetko, čo s ním súvisí môžeme usudzovať, že symbolika zodpovedá duchovnému prejavu doby okolo roku 1000.⁵⁹

3.2 Vnútorne znaky

Vnútorným znakom panonhalskej listiny venovala diplomatika omnoho viac pozornosti ako vonkajším. Obzvlášť rozbor, ktorý urobil I. Szentpétery a uverejnil ho v svätoštepanskom zborníku, je dodnes prácou, ku ktorej sa v tejto problematike obracia medievistika. Diskusiu vniesol do bádania o najstaršej latinskej uhorskej listine Gy. Györfy a akýsi predbežný konsenzus podáva v dopo-

⁵⁶ DHA I, 5/II.

⁵⁷ RÜCK, Peter. *Bildberichte vom König. Kanzlerzeichen, königliche Monogramme und das Signer der salischen Dynastie* (Elementa Diplomatica 4). Marburg a.d. Lahn : Institut für historische Hilfswissenschaften, 1996, s. 15n. Na žiadnej z listín Štefana I. okrem listiny pre Panonhalmu sa nezachoval monogram. Tento grafický symbol sa síce ojedinele objavuje v listinách uhorských panovníkov, ale deje sa tak vždy pod vplyvom iného diplomatického prostredia. Porov. SOLY-MOSI, ref. 53, s. 607n.

⁵⁸ RÜCK, ref. 57, s. 21.

⁵⁹ Porov. DUBY, Georges. *Rok tisíc*. Praha : Argo, 2007, s. 126-128.

sial najnovšom edičnom počine DHA. Nie je možné do detailu rozobrať všetky stanoviská a ich podrobné argumentácie, preto sa zameriam len na niektoré problémy a rozporuplné tvrdenia súvisiace s najstaršou vrstvou textu. Úplná rekonštrukcia vrstvy X nebude nikdy realizovateľná, nielen kvôli dvojnásobnej interpolácii v 12. storočí, ale hlavne z dôvodu zložitých personálnych a organizačných premien kancelárii Otu III. a Henricha II. Keď H. Bresslau vystopoval v panonhalmскеj listiny prvky diktátu Heriberta C, Otovho kancelára pre Taliansko, Szentpétery označil subjektívne štylizované časti listiny za interpoláciu 12. storočia a Györffy definitívne dokázal, že pečať patrí o storočie mladšiemu uhorskému panovníkovi Kolomanovi zdalo sa, že rekonštrukcia vrstvy X je na dosah. Posledná diskusia, ktorú otvoril Györffy tvrdením o nepôvodnosti privilegií pre opáta obsiahnutých v listine. Tieto privilégiá týkajúce sa možnosti výberu biskupa, udeľovania posvätných rádov, práva opáta na používanie prenosného svätostánku, ako aj právo na používanie sandálov považuje za interpoláciu 12. storočia, ale konkrétne dôvody neudáva.⁶⁰ Opatrnej právno-historickej analýze podrobil túto klauzulu Gergely Kiss;⁶¹ podľa komparácie montecassinských privilegií a pápežských listín pre Panonhalma z 12. až do polovice 13. storočia zistil, že kým svätoštefanská listina operovala s pojmom *libertas*,⁶² pápežské listiny konfirmujúce panonhalmské privilégiá chápali spomínanú klauzulu ako exempciu. Vincent Múcska, ktorý sa takisto zaoberal právnou stránkou predpokladá, že Panonhalma ak aj nebola priamo exemptným opátstvom, tak bola aspoň opátstvom s výsadami, ktoré ju aj v neskoršom období počas ostrihomskej a sabolčskej synody odlišovali od ostatných benediktínskych kláštorov v Uhorsku a jej postavenie v systéme uhorskej cirkvi bolo chápané ako výnimočné.⁶³

Za jednotlivé časti vlastného textu listiny, ktoré sa mohli vyskytovať vo vrstve X, by sa dali označiť tieto: slovná invokácia (*in nomine Domini Dei Summi*),⁶⁴ intitulácia a devočná formula (*superna providente clementia*),⁶⁵ arenga (*credimus et vere scimus ... verum divina mercede remunerandum*),⁶⁶ promulgácia

⁶⁰ Za pravý ho naopak považoval už László Erdélyi (v PRT I, s. 63) a potom aj Imre Szentpétery (Szent István, ref. 36, s. 160-164).

⁶¹ KISS, Gergely. A pannonhalmi apátság egyházjogi helyzete a 11.-13. században (exemptio és protectio). In *Századok*, 2004, č. 138, s. 265-324.

⁶² K tomuto pojmu pozri bližšie TELLENBACH, Gerd. *Libertas. Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreites*. Stuttgart; Berlin; Köln: Kohlhammer Verlag, 1996.

⁶³ MÚCSKA, Vincent. *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia*. Bratislava: Stimul, 2004, s. 89-92.

⁶⁴ DDO III, 267.

⁶⁵ DDO III, 149, 311 (kurzívou označujeme listiny majúce diktát Heriberta C).

⁶⁶ DDO III, 315, 330, 343, 387, 399, 432; DDH II, 3. Porov. HAUSMANN, Friedrich - GAWLIK, Alfred. *Arengenverzeichnis zu den Königs- und Kaiserurkunden von den Merowingern bis Heinrich VI.* MGH Hilfsmittel 9. München: Monumenta Germaniae Historica, 1987, č. 292.

(*quocirca omnium ... futurorum sollers comperiat intentio*),⁶⁷ prvá narácia (*quod nos interventu ... pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus*),⁶⁸ časť prvej dispozície (*talem concessimus libertatem ... et iugiter adiuvente confortari et laureati sumus*).⁶⁹ V tretej dispozícii, ktorá je z väčšej časti interpolovaná a preštylizovaná do subjektívnej štylizácie, možno zostala z vrstvy X zmienka o slobodnej volbe opáta a možno imunity,⁷⁰ ale konkrétna podoba týchto privilégií zostáva len v rovine úvah. Čiastočne sa z vrstvy X dochovala zrejme aj *poena temporalis* (ale pravdepodobne trochu iného znenia),⁷¹ koroborácia,⁷² rekogničná formula a dátum.⁷³ Rekognícia v dochovanom znení je poznačená koruptelou kopistu, pravdepodobne finálneho vyhotovenia Xr2, ktorý ju mylne prepísal a vďaka svojej chybe sa prezradil, keď nesprávne rozpísal skratku *vice cancellarii recog.* (t.j. *recognovit*) a miesto toho napísal *vicecancerarius fecit* (sic!). Vďaka nesprávne interpatovanému titulu mohla diplomatika určiť, že vrstva Xr2 vznikla na sklonku 12. storočia, kedy sa mohol objaviť v uhorskej kráľovskej kancelárii titul vicekancelára.⁷⁴ Problémy asi robil kopistovi aj zápis dátumu, keďže vročenie listiny je na finálnom dokumente MI, namiesto MII, čo bolo zapísané asi takto M.I.⁷⁵ Zvyšné časti spoločne s prípisom sú dielom kopistu 12. storočia (prevažne Xr1) a ich obsah bol uspokojivo analyzovaný v starších prácach.⁷⁶ Listina bola štylizovaná v majestátnom pluráli podobne ako slávnostné privilégiá vyhotovené cisárskou kanceláriou.

4 Záver

Na základe toho, čo sme ilustrovali na layoute a vnútorných znakoch panonhalmskej listiny je badať pod nánosom kopistov Xr1 a Xr2 pôvodnú vrstvu nedochovaného originálu. Vďaka práci kopistov máme aké-také povedomie o tom, ako listina vyzerala. To sa nedá s úplnosťou povedať o jej znení. Hoci text listiny prežil zhruba dve storočia zásahov a aktualizácií svojho obsahu, stále

⁶⁷ DDO III, 343, 407, 422; DDH II, 3.

⁶⁸ DDO III, 238, 291, 343, 352, 354, 371, 375, 385, 407, 422; DDH II, 3.

⁶⁹ DDO III, 157, 357, 363.

⁷⁰ Možná podobnosť s DDO III, 90, 169, 235, 239, 318, 326, 353, 375, 387, 416 a 155, 298, 318, 329, 378, 400, 422.

⁷¹ DDO III, 327, 329, 405, 422.

⁷² DDO III, 263.

⁷³ DDH II, 2, 3.

⁷⁴ SZENTPÉTERY, Imre. *Magyar oklevéltan. Magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismeretése*. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1930, s. 34n. Pevnú organizáciu kancelárie nachádzame už v období vlády Bélu III. (1172 – 1196).

⁷⁵ DHA I, 5/II. K dátumu novšie HUSCHNER, ref. 10, s. 448n.

⁷⁶ Porov. DHA I, 5/II.

vyžaruje starobylosť písomnosti vyhotovenej okolo roku 1000. V priebehu vekov bola vyzdvihovaná ako jedinečný a pravý doklad existencie uhorského štátu a cirkevnej organizácie. Na druhej strane zaznávaná, ako falzum, ktoré si vyhotovili panonhalmskí benediktíni, aby podporili svoje nároky v majetkovo-právnych sporoch. Konsenzus, ku ktorému sa postupne v diplomatike dospieva, razí cestu pre nový pohľad na tento druh dochovania diplomatického materiálu. To, čo bolo aktualizované a inkorporované do vrstvy X, nemusí byť a priori chápané ako falošné. Listiny 12. storočia sú živými textami neustále obnovovanými. Premietáť naše chápanie a predstavy o tom, ako by mal vyzeráť pravý dokument a toto aplikovať na dokument 11. či 12. storočia je nemysliteľné. Panonhalmská listina je dôkazom, že inovácia či renovácia pôvodného textu bola bežným javom v prostredí cirkevných ústavov,⁷⁷ a viac než o samotné falšovanie išlo o zachovanie dokumentu v „dobrom“ fyzickom stave a zaznamenaní všetkých nadobudnutých privilégii či majetkov (čo sa mohlo diať prepísaním z aktových záznamov, listín alebo súpisu statkov kláštora). Starobylý charakter mal oprávnenosť príjemcu ešte umocniť.

Aké je mnoho vrstevnaté znenie panonhalmskej listiny, taký je aj náš obraz o duchovnom niveau v rozpätí 11. a 12. storočia. Aj samotní kopisti Xr1 a Xr2 s časovým odstupom strácali pojem o udalostiach odohrávajúcich sa pri zrode uhorského štátu, tak ako nedokázali postihnúť všetky detaily pri renovácii textu. Z toho, čo nám sprostredkovane svojím úsilím zanechali, nám vyvstáva aspoň nepatrný odraz podoby zakladacej listiny Štefana I. pre panonhalmské opátstvo a okolností sprevádzajúce jej vznik. Písomnosť, v takom štádiu, v akom sa nám dochovala, sa približuje svojej pôvodnej verzii predovšetkým vo vonkajších znakoch. Vnútorne znaky, hlavne čo sa týka kontextu listiny, sú viackrát pretavené zásahom interpolátora 12. storočia; protokol a eschatokol vďaka charakteristickej grafickej výbave, si udržali pôvodný ráz otonskej listiny z prelomu 10. a 11. storočia poznačenú prvkami vtedajšej listinnej produkcie pod patronátom Heriberta C miešajúcej znaky predaplskej i zaalpskej oblasti. Panonhalmská listina ako produkt dynamiky roku 1000 tak nadobudla istý punc „medzinárodnosti“.

⁷⁷ HUSCHNER, Wolfgang. Original, Abschrift oder Fälschung? Imitative Kopien von ottonischen und salischen Diplomen in italienischen Archiven. In *Turbata per aequora mundi. Dankesgabe an Ekkehard Müller-Mertens* (MGH Studien und Texte 29). Eds. Mathias Lawo, Olaf B. Rader. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 2001, s. 49-66.

Pannonhalmas Charter and Its Oldest Layer. A Few Marginals

The study attempts to document a number of historians' attitudes about the problematic of the oldest Hungarian charters. The oldest Latin charter which belongs with content to Hungarian history and diplomatics is the foundation charter of St. Martin abbey in Pannonhalma. This document has been considered as a forgery in one hand and as the authentic on the other hand. Generations of historians attempted to defend one of these two extreme opinions during the 18. century - this quarrel is called *bella diplomatica ac forensia* (the charter and juristic war) according to the diplomatic battles which have their origins in France. During this period was diplomatics only a tool for both parts at the court. The new approaches came in diplomatic research in 19th century. Diplomats has become the institutionally based science. The charter for Pannonhalma was in this time analyzed by L. Erdélyi and H. Bresslau. When H. Bresslau published his article about international relations in diplomatic material, became Pannonhalmas charter a new consequence. He identified the dictat and style of the chancellor Herbert C, the head of Italian department of imperial chancellery during the government Otto III. This argument explicated I. Szentpétery, the famous Hungarian diplomats expert. He tried to identify the original layer through the use of identifying two younger layers from 12th century. As well as Szentpétery attempted to do the same Gy. Györffy in particular questions. He impeached part of charter dealing of immunity and privileged status of abbot. The newest research has refused Györffys opinion by means of parallels from imperial diplomas. To the oldest layer of charter belong layout, writing, maybe seal and graphic symbols as monogramma and chrismon with labarum and some parts of the context like introductive parts, arenga, publicatio, the first narratio, the first and some parts of third dispositio, probable poena temporalis, reconnaissance form and date. The last two forms have been rewritten by copist with mistakes. Our charter (its layout and particular text) is preserved up to this day in the form of original issue. Charter recipient (Pannonhalma abbey) tried to conserve layout and content of the charter during the 12th century, what is not the reason to prejudice the document as forgery. It seems to be a kind of preservation of the content of old charters and naturally the demands to possession of abbey.